

Reformáció Öröksége

3/1

Reformáció Öröksége

Sorozatszerkesztők:

Ablonczy Bálint – Csorba Dávid – Kiss Réka – Lányi Gábor

REFORMÁCIÓ ÖRÖKSÉGE

3/1

HAGYOMÁNY IDENTITÁS TÖRTÉNELEM 2019

Szerkesztők:

Kiss Réka – Lányi Gábor

Károli Gáspár Református Egyetem
Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye
• Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet
Budapest, 2020

Kiadó: Károli Gáspár Református Egyetem
KRE ETKI RÖM – KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet

Felelős kiadó: Hanula Gergely
Károli Gáspár Református Egyetem
1091 Budapest, Kálvin tér 9.
Telefon: 455-9060; Fax: 455-9062

*A kötet a 2019. október 21–22-én a Károli Gáspár Református Egyetemen
Hittudományi Karán megrendezett
„Hagyomány – Identitás – Történelem” 2019 című
egyháztörténeti konferencia tanulmányra bővített előadásait tartalmazza.*

© Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom
Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, 2020

© Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar
Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020

© Szerzők, szerkesztők, 2020

Szaklektorok
Békési Sándor (*Dordrecht után*)
Csorba Dávid (*Lelkészi műveltség a 17–19. században*)
Homicskó Árpád (*Jog – a hit és tudomány mérlegén*)
Lányi Gábor (*Vita ecclesiae*)

Nyelvi lektorok
Mester Gyula, Mester–Varga Mónika

Idegennyelvi lektor
dr. Gaál Izabella

Grafika
Asztalos József

Technikai szerkesztő
Hermán Zsuzsanna

Készült a Pátria Nyomda Zrt.-ben

ISBN 978-615-5961-36-6
ISSN 2676-9824

TARTALOM

I. kötet

LECTORI SALUTEM	9
ELŐSZÓ	11

Lelkészi műveltség a 17–19. században

BUZOGÁNY DEZSŐ	
Kálvin-nyomok Szegedi <i>Locijában</i>	15
CSORBA DÁVID	
Szathmárnémethi Mihály kolozsvári esperes könyves műveltsége ...	55
GUDOR KUND BOTOND	
A Gyulafehérvári Református Egyházmegye vagyonösszeírása (1754) mint a református identitás értékes kordokumentuma	71
HEGYI ÁDÁM	
Esperesek műveltsége és életmódja a Békési Református Egyházmegyében (1686) 1712 és 1774 között	103
KOLUMBÁN VILMOS JÓZSEF	
A tanítók életkörülményei a 17–18. századi Erdélyben	119
OLÁH RÓBERT	
Melius Juhász Péter imádságai	139
ŐSZ SÁNDOR ELŐD	
A Farcádi Református Egyházközség <i>Váradi Bibliája</i> avagy Bartók Sándor etédi lelkipásztor könyves műveltsége	163
SIPOS GÁBOR	
Erdélyi református lelkészek iskolái és könyvei a 18. században	177

SZABADI ISTVÁN

- „E világ ő néki is ellensége, mint nekem volt”. Zoványi György
töprengései a püspöki hivatásról 189

SZABÓ ELŐD

- „A nép olyan, amilyenek a papjai”. Lelkészi élet a 17–18. században
a Dunántúli Egyházkerületben 199

SZATMÁRI JUDIT

- Báthori Gábor református szuperintendens. A református tudós
prédikátor mintaképe 207

TÓTH GERGELY

- A „tisza hitű” Szent István és a „görög térítés”. Kocsi Csergő János
történelemszemlélete 221

Dordrecht után

SZABÓ ANDRÁS

- A magyarországi és erdélyi reformátusok a dordrehti zsinat évében .. 235

PETRŐCZI ÉVA

- „Krisztus vére által ötvöződtünk össze”. Néhány tollvonás a
XVIII. századi magyar–holland kapcsolattörténethez 245

SZŰCS FERENC

- A szabadakarat teológiatörténeti érvényesítése a nyugati
individualizmus és önrendelkezési jog végletei felé vezető úton 255

PETHŐ SÁNDOR

- A háború megjelenítése Shakespeare *Troilus és Cressida* című
drámájában 263

Jog – a hit és a tudomány mérlegén

HOMICKÓ ÁRPÁD OLIVÉR

- A református jogi felsőoktatás bemutatása a kecskeméti Református
jogakadémián keresztül (1875–1949) 285

CZIBERE KÁROLY

- A szociális szabályozás hatása az egyházak szociális
intézményrendszerére 305

DOMOKOS ANDREA

- A református egyház szerepe a bűnelkövetők reintegrációjában 325

SZABÓ ZSOLT

- A keresztyén szabadság és a keresztyéndemokrácia mai
értelmezési lehetőségei 337

Vita Ecclesiae

CZEGLÉDI SÁNDOR

- „Mit üzenjek egykori iskolámba?” Református iskolák az egykori
diákok emlékei tükrében kb. 1770 és 1945 között 351

LUKÁCS OLGA

- A püspöki successio és a patrónusi jog kérdése az erdélyi
református egyházban a 18–19. században 365

PÉTER ISTVÁN

- A regáti magyarok identitásának 19. századi apostola:
Koós Ferenc 375

MAKKAI BÉLA

- Felekezeti és nemzeti identitásápolás a szlavóniai és fumei
református–evangélikus misszióegyházakban (1868–1918) 395

MOLNÁR SÁNDOR KÁROLY

- Ravasz László *Emlékezéseim* című írása és *Pro memoria* típusú
feljegyzései 411

SZÓCSNÉ GAZDA ENIKŐ

- Egyház és háziipar 423

PÜSÖK SAROLTA

- A lelkészfelelések szolgálatának színeváltozásai különös
tekintettel az utóbbi száz esztendőre 437

SIBA BALÁZS

- Metamodern egyetem? A keresztyén világszemlélet lehetséges
helye a tudományegyetemen 455

- Kötetünk szerzői 467

LECTORI SALUTEM!

2017 telén fogalmazódott meg egyháztörténettel foglalkozó kollégák baráti beszélgetéseinek nyomán az a gondolat, hogy a különböző műhelyekben, eltérő intézményi és állami keretek között kutató, a magyar református egyház történetével foglalkozó történészeink, levéltárosaink, muzeológusaink számára a találkozásnak, a kötetlen tudományos tapasztalat- és eszmecserének inspiráló fórumot biztosítsunk. Ebből az elgondolásból született a *Hagyomány, Identitás, Történelem – HIT konferenciák* éves sorozatának ötlete. Első tudományos tanácskozásunkra 2018. október 25–26-án a KRE HTK Ráday utcai épületében került sor. Az ott elhangzott előadások alapján készült kötetet pedig már egy évvel később, 2019-ben a második HIT-konferencia keretei között tartott könyvbemutatón ünnepelhettük, a teológiának átmeneti otthont adó Csopaki utcai épületben.

Jelen kiadvány ezen a második, immár hagyományteremtő igénnyel megszervezett konferencián elhangzott előadások szerkesztett szövegeit tartalmazza. A szervezők a magyar református egyháztörténetről való közös gondolkodás kereteit tágan értelmezve, interdiszciplináris igénnyel várták mindazon kutatók jelentkezését, akik a magyar református identitást meghatározó és alakító hittani, történeti és kulturális jelenségeket, a magyar reformátusság évszázadokon keresztül formálódó és változó hagyományrendszerét, kulturális, közéleti jelenlétét, szerepvállalását történeti összefüggésekben vizsgálják és értelmezik. Konferenciánkra éppen ezért nemcsak egyháztörténészeket vártunk, hanem fórumot kívántuk biztosítani olyan eltérő szemléletű és kérdésfelvetésű kutatóknak, akik a politikatörténet, társadalomtörténet, művelődéstörténet, irodalomtörténet, kulturális antropológia, stb. irányából közelítve vizsgálják a magyar reformátusság változó szerepét és helyét.

Ugyanakkor örömről számoltunk, hogy konferenciafelhívásunk a magyar református egyház történetében fontos évfordulós megemlékezések fórumaként is szolgált, illetve felhívásunkra önálló szekciók is jelentkeztek, ami fontos lenyomata a sokrétű szakmai kapcsolattartásnak, az intenzív tudományos

párbeszédnek. Így Békési Sándor szervezésében önálló szekció foglalkozott a dordrechti zsinat magyarországi hatástörténetével, míg az Ablonczy Bálint vezette szekció azt a kérdést járta körbe, hogy a trianoni békediktátum milyen kihívások elé állította az elszakított református egyházrészeket és az utódállamokba került református közösségeket. Önálló szekció foglalkozott a református lelkészi műveltség 17–19. századi alakulásával, melyet Csorba Dávid fogott össze. A KRE és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága közös kutatási programjában részt vevő előadók esettanulmányokon keresztül arra keresték választ, hogy milyen egyéni és közösségi stratégiák alakították az egyházi-vallási magatartásformákat a kommunista diktatúra évtizedeiben, s miként reagált ezekre a hatalom. A tudományágak közötti párbeszéd fontos gesztusaként Homicskó Árpád szervezésében a KRE Állam- és Jogtudományi Kara önálló szekcióval jelentkezett, ami a „Jog – a hit és tudomány mérlegén” címet kapta.

A párhuzamosan zajló szekciók iránti folyamatos érdeklődés ezúttal is visszaigazolta a szervezők feltételezését, hogy érdemes fórumot biztosítani a magyar reformátusság közel fél évezredes történetéről, a reformáció örökségéről, a magyar reformátusság sokrétű társadalmi, kulturális, közéleti jelenlétéről, a református identitás sajátos történeti és kulturális összetevőinek komplex kérdésköreiről, református közelmúltunk feltáratlan kérdéseiről, értelmezési lehetőségeiről folytatott, a társtudományok képviselőit is megszólító és az érdeklődő közönséget is bevonó tudományos eszmecserére, vitára.

Ennek az eszmecserének a gyümölcse jelen kötetünk is, amely példázza azt a sokszínűség ellenére is fennálló egységet, amely azok sajátja, akik már felismerték, hogy „a jelen sokkal tartozik a múltnak, s ha ezt a tartozást ki nem egyenlíti, a jövőtől sem követelhet.” (Jókai Anna)

a szerkesztők nevében, Kiss Réka

SOLI DEO GLORIA

ELŐSZÓ

Hagyományaink nemcsak anyagukkal határoznak meg minket, nemcsak tárgyat adnak történeti érdeklődésünknek, hanem azokat az utakat is kijelölik, amelyeken örökségünket megismerhetjük. Éppen ezért kiemelkedően fontosak azok a törekvések, amelyek elég bátrak ezen utak formálására is. Így üdvözlöm a HIT konferenciának azt az egyháztörténet-írás módszertanára irányuló törekvését, hogy e széles szakmai közönségre támaszkodva saját kezébe kívánja venni ennek formálását. Az elhatározás mindkét elme fontos. A sokféleség befogadása és az adottságok formálásának bátorsága. A majd nyolcvan előadó a protestáns egyháztörténet területén azt jelzi, hogy sokan felismerték e kezdeményezés fontosságát, és készek részt vállalni benne.

A széttagoltságot – nemcsak Trianon miatt – súlyos örökségként hordozzuk magunkban. Farizeusi identitásunk sajnos gyakran idézi ama régi hálálkodó szavakat: „nem vagyok olyan, mint az”. És aki a világ jelenségeit mérlegre téve „elválaszt” (hiszen ezt jelenti a szó), az maga sem vonhatja ki magát ez alól, ő is elválik az általa megosztott világtól. Megosztottságunk, vallási és más közösségeink széthullása, a generációk elszakadása, a családok elszakadása, a társadalom rétegeinek elszakadása az a közeg, ahol most a közös munka mégis ennyi embert összekapcsol. A munka közösségformáló ereje, mint már-már elfeledett vendég jelenik meg a szakmai eredményeket bemutató előadások és az azokat követő beszélgetések közegében, és ez a tapasztalat határozza meg a résztvevők jelenlétét is. Nem a hely alkalmassága, nem pusztán az előadók szakmai hozzáértése, nemcsak a szekciók és témák változatossága, hanem ez a „köz”, az embert munkára indító Lélek e kedves ajándéka határozta meg e konferencia két napját.

Nekem a történelem történetmondás. Minden meghatározó találkozásom – mondom a szakmán kívülről, de klasszika filológusként mégsem egészen idegenül –, minden meghatározó találkozásom vele egy mesélő személyén ke-

resztül történt. Régésztáborok vidám, nagyotmondó mesélői, nagy öreg tanáraink letűnt időket felidéző anekdotái és az adatokat étellel körítő megjegyzései barátságokról vagy éppen feszült viszonyokról, arcokat rajzolt meg, amelyeket soha nem láttam, és amelyek mégis ismerőssé lettek.

Ezért is örülök, hogy a Károli Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézete Reformáció Öröksége Műhelyének és a Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézetének szervezésében megszülető konferenciának félig-meddig házigazdája lettem. Mert egyszersmind vendége lehetek mindazon kollégának, aki bepillantást enged munkájába, aki most tovább mesél régi történeteket, emlékezik és emlékeztet. És szinte minden résztvevő így van itt, előadóként és hallgatóként, vendégként mások otthonos témáiban, és vendégül látva minket a sajátjukban. Ennek a közös munkának a lenyomata ez a kötet. Nemcsak a munkának, de annak is, ami közös.

Budapest, 2020 októbere

Hanula Gergely

ESPERESEK MŰVELTSÉGE ÉS ÉLETMÓDJA
A BÉKÉSI REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYÉBEN
(1686) 1712 ÉS 1774 KÖZÖTT¹

Hegyi Ádám

Magától értetődő, hogy a református egyházi elit életmódja, művelődési szokásai összefüggésben állnak az iskolázottsággal és a vagyoni helyzettel. A szakirodalom ezt már sokszor igazolta, hiszen az utóbbi évtizedekben felfedezett forráskiadásoknak köszönhetően ennek a társadalmi csoportnak életmódtörténeti és műveltségtörténeti vizsgálatai egyre inkább a történeti kutatások érdeklődésébe kerültek. Ezek során – többek között – megvizsgálták a lakáskörülményeket, a lelkészi jövedelmeket, valamint a prédikátorok műveltségét.² Az ilyen jellegű elemzésekhez a leggazdagabb forrásbázist az egyházlátogatási jegyzőkönyvek adják, hiszen ezek a lelkipásztorok anyagi helyzetéről részletes információkat adnak, és egyben megtudhatjuk belőlük, milyen szellemi horizont jellemezte a prédikátorokat.³ Az egyháztörténetírásban sokszor felmerült az a kérdés is, törekedtek-e a lelkipásztorok maguk és gyülekezetük műveltségi szintjének emelésére. A legismertebb példa erre Tóth Endre által emlegetett határozat, amely kötelezte az espereseket arra, hogy a „rókabőrbéléses köpönyeget viselő lelkipásztorokat [...] szigorúan vizsgálják meg s ha nincsenek meg a szolgálathoz szükséges könyvei, a rókabőrbéléses köpönyege pedig megvan, – az esperes adassa el a köpönyeget s annak árán a Szent könyvről s más szükséges könyvekről gondoskodják”.⁴

¹ A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal FK-123974 számú témapályázata segítségével készült.

² Tóth Levente: Háromszék református egyházi elitje a 19. században, in Novák Csaba Zoltán (szerk.): *Elíttek Háromszéken a 19–20. században*, Csíkszereda, Pro-Print, 2015, 32–57; Keszeg Anna: Gyöngyössi János. Önéletrajz, karrier, családtörténet, in Jakab Albert Zsolt–Keszeg Anna–Keszeg Vilmos (szerk.): *Emberök, életpályák, élettörténetek*, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2007, 81–107.

³ Tóth Levente: *Lelkészek életkörülményei a Kükküllői Egyházmegyében*, in Buzogány Dezső–Kovács Mária Márta–Ósz Sándor Előd–Tóth Levente (szerk.): *A történelmi Kükküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere*, 4, Kolozsvár, Koinónia, 2009, 7–21.

⁴ Tóth Endre: A tiszántúli egyházkerület igazgatásának és az esperesi egyházlátogatásnak rendje 1762-ből, *Debrecen, Református Theológiai Akadémia, 1964, 19.*

A művelődéstörténeti kutatások ezekhez kapcsolódóan egy másik szempontot is figyelembe vesznek: megpróbálják rekonstruálni azt kapcsolati hálót, amelynek segítségével az egyházi elit tagjai sikeres életutat jártak be. A rendszer egészének megértése szempontjából viszont azt is hangsúlyozzák, hogy fontos tisztázni, miért nem volt sikeres minden olyan egyházi vezető, aki magasan képzett volt és jelentős hazai valamint külföldi ismerettséggel rendelkezett.⁵

A fentebb említett elemzések jellemzően széles forrásbázison alapulnak, a rendelkezésre álló adatok lehetővé tették hiteles életrajzok összeállítását. Az egyes tanulmányok magukban is megállják a helyüket. Abban az esetben viszont, amikor alig áll rendelkezésünkre forrás, érdemes a képzettséget, a vagyoni helyzetet és a kapcsolati tőkét együttesen megvizsgálnunk, ezért a következőkben a Békési Református Egyházmegye espereseinek életmódját és műveltségét az iskolázottság, a jövedelmi viszonyok és a kapcsolati rendszer hármasanak együttes elemzésével mutatjuk be.

A Békési Református Egyházmegye a Körösök, a Tisza, az Al-Duna és a Kárpátok által határolt területen helyezkedett el, vagyis a Magyar Királyság délkeleti részén volt található. Az egyházmegye története visszanyúlik a hitújítás korához, de ténylegesen 1734-ben, a II. *Carolina resolutio* alapján jött létre, amikor a Tiszántúli Református Egyházkerületben megállapították az egyházmegyék határait. Ekkor összesen huszonnégy anyaegyházközségből állt (Makó, Hódmezővásárhely, Szentes, Algyő, Békés, Gyula, Öcsöd, Szentandrás, Gyoma, Tarcsa, Fás, Vésztő, Doboz, Vári, Gyarmat, Nagyzerind, Bélzerind, Vadász, Ágya, Erdőhegy, Gyorok, Sebes), amelyek közül később Mária Terézia uralkodása alatt az algyői és a fási gyülekezet megszűnt.⁶ 1734 előtt az egyházmegyének különböző megnevezései léteztek, így például Makói Dioecesis, alföldi tractus vagy Körös–Maros Közi Szent Társaság, amely nagyjából ugyanazt a területet foglalta magában, amelyet a II. *Carolina resolutio* után. A földrajzi határok annyiban tértek el, hogy a 16–17. század során a Hunyad-Zarándi Református Egyházmegye még önálló esperesség volt, 1734 után viszont megszűnt, és egyes gyülekezeit a békési egyházmegyéhez csatolták.⁷

⁵ Ugrai János: *A peregrináció forgandó: a kései peregrináció arányai és árnyai – a sárospataki példa*, Gerundium, VIII. évf. 2017/1, 191.

⁶ Barcsa János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*, 2, Debrecen, Debrecen szabad kir. város Könyvnyomda Vállalata, 1908, 86; Kis Bálint: *A Békési-Bánáti Református Egyházmegye története (1836)*, Békéscsaba–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár–Békés Megyei Levéltár, 1992, 69–70, 87–91.

⁷ Rác Károly: *A zarándi egyházmegye története*, Arad, Réthy nyomda, 1880, 94–97; Kis: *A Békési-Bánáti*, 69; Nagy László–Cs. Szabó István: *A Békési Református Egyházmegye múltja és jelene*, in Havassy Péter (szerk.): *Világnak világa. Egyházak a Körösök vidékén*, Gyula, Erkel Ferenc Múzeum, 2000, 55.

A történeti emlékezet egészen 1523-ig, Gál Szécsi István működéséig visszavezeti az esperesek névsorát, valójában viszont ilyen korai időszakból az esperesek működésükről primer források nem maradtak fenn. Esperesi tisztségükről általában a zsinatokon résztvevők aláírásaiból tudunk, mert ekkor a nevek mellett a tisztségeket is feljegyezték.⁸ Az egyházmegyei iratok viszont csak 1712-től kezdve tartalmaznak olyan adatokat, amelyek egyértelműen beazonosíthatóvá teszik az espereseket. A következőkben 1712 és 1774 között szolgált esperesek vagyoni helyzetét, iskolázottságát és kapcsolati tőkéjét fogjuk bemutatni, de vizsgálatunkat egészen 1686-ig kitoljuk, mert 1686-ban lett az egyházmegye vezetője Újlaskói Lőrinc, akiről olyan források maradtak fenn, amelyeket ebből a hármas szempontból össze lehet vetni a később szolgált esperesek életútjával. Elemzésünk időhatára 1774, mert ekkor választották meg Szőnyi Benjámint a békési egyházmegye seniorának. Mivel Szőnyi tevékenysége jelentős változásokat hozott az egyházmegye életében, ezért azt most itt nem érdemes megvizsgálnunk, mert túlfeszítené tanulmányunk terjedelmi határait.

1686 és 1774 között összesen 7 esperes szolgált az egyházmegyében: 1686-tól 1699-ig Újlaskói (Laskói) Lőrinc, 1699 és 1701 között nem töltötte be senki ezt a pozíciót, 1701-től 1712-ig Szalontai István, 1713 és 1728 között Bökényi János, 1728-tól 1741-ig Olcsai (Ócsai/Oltyán) András, 1741-től 1743-ig Vecsei (Vecsey P.) György, 1743-tól 1767-ig Füredi Mihály és végül Szikszai György, aki 1773-ban bekövetkezett haláláig viselte ezt a tisztséget.⁹ A hét vezető közül egyedül Újlaskói esperesi működéséről nincs hiteles forrásunk, valamint Szalontai szolgálatáról sincs egyértelmű bizonyítékunk.

Újlaskói Lőrinc a debreceni kollégiumban 1660-tól Martonfalvi György tanítványa volt, majd külföldi peregrinációjából hazatérve 1669–1671 között a debreceni kollégiumban rektorként dolgozott. 1671-től nyírbátori lelkészi állást foglalta el. 1675-ben Nagyrábén, 1677-től Szentesen volt lelkész. 1686 körül Hódmezővásárhelyen szolgált. Esperessé választásáról és szolgálatáról csak áttételes adataink vannak: Debreceni Ember Pál szerint 1686 körül választották a békési egyházmegye vezetőjévé, de egyházigazgatási irat nem maradt fenn erről. Az 1747-ben keletkezett szentesi egyháztörténeti krónika Ember Pál adatait vette át, majd 1836-ban Kis Bálint a szentesi krónikára

⁸ Kis: *A Békési-Bánáti*, 94–96; Debreceni Ember Pál: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. Botos Péter, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2009, 459–460.

⁹ Kis: *A Békési-Bánáti*, 96–97.

alapozva állította, hogy Újlaskói az egyházmegye élén állt.¹⁰ A békési egyházmegyében folytatott lelkészi – nem esperesi – szolgálatáról egyetlen kortárs forrás tudósít: az 1681-ben Szilágyi Tönkő Márton által összeállított Martonfalvi életrajzban említik meg, hogy „Laskói Lőrincz, Szentesi I[elki] p[ásztor]” volt.¹¹

Szalontai István a debreceni kollégiumban 1680. május 6-án írta alá a törvényeket, majd Hódmezővásárhelyen szolgált. Debreceni Ember Pál szerint már 1701-től viselte az esperesi tisztséget, viszont Kis Bálint szerint csak 1712-től. Kis az állítását az egyházmegyei protokollumra alapozta, amelyben szerinte Szalontai esperesként nevezte meg magát, de jelenleg az egyházmegyei jegyzőkönyvben sem a parciális zsinati határozatokban, sem az ordinációkban, sem a díjlevelek között nem található meg Szalontai aláírása. Mivel Szeremley Sámuel 1884-ben átköttette az egyházmegye jegyzőkönyvét, elképzelhető, hogy ennek során elveszett az a lap, amelyen Szalontai aláírása szerepelt. Nagyon valószínű viszont, hogy Kis tévedett Szalontai esperesi szolgálatának datálásával kapcsolatban, mert a következő esperes szolgálatának kezdete éppen 1712-re esik, amelyet már primer forrásokkal is tudunk bizonyítani.¹²

Bökényi Jánost először 1675-ben választották meg makói lelkipásztornak, majd a háborús helyzet miatt 1686-ban török fogságba került. Innen sikerült kiszabadulnia, és ezt követően Debrecenben húzta meg magát. Itt csak alkalmi prédikációkból tudta magát eltartani, lelkészi állást nem kapott. 1701-ben visszahívták Makóra, de Szegeden meghurcolták hitvallása miatt, így is-

¹⁰ Baráth Béla Levente: *Adattár Martonfalvi György peregrinus diákjairól*, Debrecen, Harsányi András Alapítvány, 2001, 49; Kis: *A Békési-Bánáti*, 96, Szabadi István (szerk.): *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium levéltárában, 1*, Debrecen, TITRE, 2013, 290; Debreceni Ember: *A magyarországi*, 460. Szőnyi Benjámin a hódmezővásárhelyi egyházközség kéziratos történetében szintén azt írja, hogy Újlaskói esperes volt, de ő is Ember Pál kézikönyvére alapozta állítását. Vö.: Hódmezővásárhelyi-Ottemplomi Református Egyházközség levéltára I.180.b.2. Presbiteri jegyzőkönyv 1757–1831.

¹¹ Baráth Béla Levente: *Martonfalvi György (1635–1681) munkásságának jelentősége a Debreceni Református Kollégium és a magyar peregrináció történetében*, Debrecen, Harsányi András Alapítvány, 2000, 49; Régi magyar könyvtár (továbbiakban RMK) I. 1256. Elvileg elképzelhető lenne, hogy Zemplén vármegyei Bodrogszentesről van szó, de a legújabb egyházkerületi monográfia nem tud arról, hogy Újlaskói Bodrogszentesen szolgált volna. Dienes Dénes: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület története a kezdetektől a Türelmi Rendeletig*, Sárospatak, Hernád, 2017, 21, 169, 251, 303, 321, 347, 430, 454.

¹² Szabadi: *Intézménytörténeti*, 328; Presztóczi Zoltán: *Hódmezővásárhelyi református prédikátorok és lelkipásztorok almanachja 1569-től a legújabb időkig*, Szeged, Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, 2019, 108; Kis: *A Békési-Bánáti*, 96–97; Debreceni Ember: *A magyarországi*, 460; Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban TtREL) I.29.a.1. Békési egyházmegye iratai. Jegyzőkönyvek. Közgyűlési jegyzőkönyv (1712–1778) omniáriummal 1696–1809.

mét börtönbe került. A makói kálvinisták viszont annyira ragaszkodtak hozzá, hogy váltságdíjat fizettek prédikátorukért. Az egyházmegye ordinációs jegyzékében nemcsak aláírása szerepel, hanem önéletrajza is. Itt azt találjuk, hogy 1713. április 10-én Mezővásárhelyen (Hódmezővásárhely) esperessé választották, viszont az egyházkerület jegyzőkönyve szerint 1712. szeptember 28-án választották esperessé. További működéséről semmilyen adatunk sincs, pedig 1728-ig állt a traktus élén.¹³

Olcsai András 1718. augusztus 2-án ordinálták makói lelkipásztornak. Személye feltételezhetően azonos azzal, aki 1706. október 7-én írta alá a debreceni kollégium törvényeit, viszont a kollégium anyakönyvében semmilyen kiegészítő adat nem található, amely a diák Olcsai későbbi életútjára vonatkozna, ezért ezt nem lehet teljes bizonyossággal állítani. A békési egyházmegye esperesének 1728. április 10-én választották meg. Megválasztásáról nem a parciális zsinat döntött, hanem levélzavazatok útján lett ő az egyházmegye vezetője.¹⁴

Vecsei György 1708. április 18-án iratkozott be a debreceni kollégiumba, ahol sikeres diákként eljutott a legmagasabb diáktisztségbe, a seniori pozícióba. 1720-tól Hajdúszoboszlón szolgált lelkipásztorként, majd 1724 és 1742 között Hódmezővásárhelyen folytatta prédikatori tevékenységét. Az egyházmegye ordinációs jegyzékébe 1724. április 27-én jegyezték be a nevét, majd 1728-ban Olcsai esperessé választásakor tanácsbíróvá nevezték ki. Kis Bálint szerint 1741-ben megválasztották őt esperesnek, de a parciális zsinati végzések szerint erre csak 1742. január 25-én került sor, amikor fel is esküdött hivatalára. Ezután nem sokkal 1743-ban Vásárhelyen fejezte be életét.¹⁵

Füredi Mihály 1696 körül született, és 1714. január 5-én iratkozott be a debreceni kollégiumba.¹⁶ A beiratkozási anyakönyvben a neve mellé bejegyezték, hogy „Pastor Hódmezővásárhelyiensis ac tandem venerabilis tractus Békésiensis senior et superintendentiae generalis notarius. Obiit anno 1768”, vagyis esperesi szolgálatáról a debreceni diákok is tudtak.¹⁷ Esetében viszont esperesi működéséről sokkal több adat maradt fenn, korábban felsorolt kol-

¹³ Kis, *A Békési-Bánáti*, 96–97; Szöllősi Antal: *A makói református egyház története*, Makó, Szirbik Miklós Társaság, 2000, 9–10; Szirbik Miklós: *Makó városának leírása 1835–1826*, Makó, Makó Város Tanácsa, 1979, 47–48, 113–114; TtREL I.1.a.2. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek 1567–1989, 2. 1567–1765, 224; Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (Debrecen) (továbbiakban TtREL) I. 29.a.1.

¹⁴ Szabadi: *Intézménytörténeti*, 317; Kis: *A Békési-Bánáti*, 97; TtREL I. 29.a.1, 24.

¹⁵ Kis: *A Békési-Bánáti*, 97; Szabadi: *Intézménytörténeti*, 372; TtREL I. 29.a.1, 10–11, 24. Presztóczi Zoltán szerint 1704-től vagy 1709-től tanult Debrecenben. Presztóczi: *Hódmezővásárhelyi*, 109.

¹⁶ Kis: *A Békési-Bánáti*, 97; Presztóczi: *Hódmezővásárhelyi*, 109.

¹⁷ Szabadi: *Intézménytörténeti*, 378.

légáihoz képest. 1743. március elsején Makón tartott parciális zsinaton választották meg esperesnek, előtte Vecsei György mellett egyházmegyei jegyzői feladatokat látott el.¹⁸ Az egyházmegyei számadásokban is feltűnik a neve, mert seniorként többször is jóváhagyta az esperesség pénzügyi beszámolóit.¹⁹ 1760-ban igen magas egyházi pozícióba is eljutott, hiszen egyházkerületi főjegyzőnek is megválasztották. Betegeskedése miatt erről a pozícióról 1763-ban lemondott.²⁰ 1766-ban visszavonult esperesi hivatalától is, és 1768. július 29-én meghalt.²¹

Szikszai György az azonos nevű közismert debreceni lelkipásztor édesapja volt. Születési helyéről semmit sem tudunk, neve alapján feltételezhető, hogy Szikszóról származott. 1719. november 6-án iratkozott be a debreceni kollégiumba, ahonnan Békésre került rektori állásba. 1732-ben Békésen lelkipásztornak is megválasztották, az ordinációs jegyzék szerint augusztus 30-án. Élete végéig megmaradt békési lelkipásztornak, és fokozatosan emelkedett az egyházi ranglétrán. Füredi Mihály mellett tanácsbírói funkcióba került, majd egyházmegyei jegyzővé is kinevezték. A traktus számadásai között 1767. március 25-én már mint senior hagyta jóvá a pénzügyi beszámolót, a parciális zsinatokon viszont csak 1771. január 5-án nevezték őt először esperesnek. Ez viszont nem jelenti azt, hogy csak 1771-ben tette le a hivatali esküt, hanem a korabeli jegyzőkönyvvezetés annyira hiányos volt, hogy éveken keresztül nem jegyezték be semmit az egyházmegye protokollumába. Az egyházkerület jegyzőkönyve szerint viszont valóban már 1767-től esperesként szolgált, hivatalát haláláig, 1773-ig viselte.²²

A békési egyházmegyében szolgált esperesek életmódját és műveltségét igen kevés forrás segítségével vizsgálhatjuk meg. Az egyházmegye első jegyzőkönyvében a lelkészek ordinációit 1696-tól kezdve vezetik, a parciális zsinatok végzéseit 1712-től kezdve követhetjük nyomon, míg az egyházmegyei számadásokat 1744-től kezdődőleg. 1713-ban és 1743-ban összeírták a traktusban szolgáló lelkészek díjleveleit is, amelyek segítségével az anyagi viszo-

¹⁸ TtREL I.29.a.1.

¹⁹ Uo.

²⁰ Tóth Sámuel: *Adalékok a Tiszántúli Ev. Reformált Egyházkerület történetéhez*, 2, A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület II–IV. jegyzőkönyveiből kivonatozva, Debreczen, Városi Nyomda, 1894, 58, 82.

²¹ Presztóczki: *Hódmezővásárhelyi*, 109.

²² TtREL I.29.a.1. Durkó Antal: *Békés nagyközség története*, Békés, Petőfi Nyomda, 1939, 106; Szabadi: *Intézménytörténeti*, 389; Tóth Julianna: *A békési református gyülekezet küzdelmes századai*, Békés, 2002, 123; Szegedi Károly: *A békési reform. egyházban szolgált lelkipásztorok*, Békésen, Báró Dreschel Géza, 1904, 12–14; Tóth: *Adalékok*, 2, 112.

nyokba kaphatunk bepillantást.²³ A legelső esperesi iratok között megtalálható a Diploma Leopoldinum, viszont az ezt követő irat csak 1766-ból származik, amely a helytartótanács által kiadott utasítás a parókiák összeírásáról.²⁴ A körrendeletek vezetése szintén hiányos, bár 1606-ra visszamenőleg bemásolták a jegyzőkönyvbe a 17. századi egyházi törvényeket is.²⁵ A tiszántúli egyházkerület iratai között szintén kevés forrás található a békési esperesek működésével kapcsolatban: az egyházkerületi jegyzőkönyvekben elszórva vannak utalások az esperesek munkájáról.²⁶ Szintén minimális irat található az egyházkerületi igazgatási iratok, valamint az egyházkerülethez benyújtott instantiák között.²⁷ A magánlevelezésről, baráti kapcsolatokról még inkább nem tudunk semmit, mert egyik esperesnek sem maradt fenn családi levéltára illetve kéziratos hagyatéka. Néhány autográf irat azonban mégis fellelhető, amelyek között meg kell említeni az emlékkönyvi bejegyzéseket, és a lelkészek által vezetett gyülekezeti iratokat. Ez utóbbiak jellemzően az adott gyülekezet múltjára, eredetére vonatkozó történeti feljegyzések, valamint a kortárs események krónika szerű feldolgozása.

Az esperesek életmódjának és műveltségének rekonstruálásához először a lelkipásztorok anyagi helyzetét kell megvizsgálnunk, hiszen a vagyoni helyzet tisztázásával tudjuk megválaszolni, milyen életszínvonalon éltek hétköznapiakat. Lehetővé tette-e keresetük különböző művelődési lehetőségek igénybe vételét? Az anyagi függetlenség mellett a pallérozott tudás is befolyásolta a kulturális horizontot, ezért a vagyoni állapotok tisztázása után az esperesek iskolázottságát fogjuk megvizsgálni. Végül arra keressük a választ, hogy a rendelkezésükre álló vagyon és tudás segítségével milyen kapcsolatrendszert tudtak kiépíteni, hogyan tudtak az egyházi ranglétrán előre jutni.

A békési egyházmegyében 1712 és 1774 között kétszer írták össze a lelkészek díjleveleit: 1713-ban és 1743-ban. Nagy valószínűséggel ezek az összeírások összefüggésben állnak azzal, hogy ezekben az években esperesváltások történtek, az újonnan megválasztott senior fel kívánta mérni egyházmegyéje állapotát. Az összeírások nem teljesek, több esetben is előfordult, hogy egy-egy gyülekezet neve után üresen hagyták a díjlevélnek szánt helyet.

²³ TtREL I.29.a.1.

²⁴ TtREL I.29.c.1 Békés-bánati egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok. Egyházi törvények, szervezet 1734–1904; Országgyűlési törvénycikkek 1790–1845; Királyi és kormányrendeletek, pátensügy 1691–1904.

²⁵ TtREL I.29.f.1. Békés-bánati egyházmegye iratai. Felsőbbhatósági rendeletek 1606–1768.

²⁶ TtREL I.1.a.2–5. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek 1567–1989, 2–5, 1567–1782.

²⁷ TtREL I.1.c.1. *Püspöki Hivatal irata. Igazgatási iratok 1708–1980 és I.3.f.1. Kormányhatósági iratok.* Instanciák 1714–1787.

Az 1713-ban készült összeírás Bökény István hivatalba lépésével esik egybe, míg az 1743-as Füredi Mihály megválasztásával. Az összeírások egy esetben sem nevezik meg a lelkipásztort, csak a település nevét jelölik, viszont ez is elég ahhoz, hogy be tudjuk azonosítani, kinek a díjleveléről van szó. Bökényi makói lelkipásztorként szolgált, viszont 1713-ban a makói egyházközség díjlevelét nem írták be a jegyzőkönyvbe. A Makóval körülbelül azonos lélekszámú Öcsödön viszont ekkor 47 forint készpénz járt a lelkésznek, amelyet kiegészítettek különböző természetbeni juttatások, valamint a szokásos egyházi szolgáltatásokért járó díjak. 1743-ban Füredi Mihály hódmezővásárhelyi prédikátorként éves szinten 100 forintot kapott készpénzben, amelyet egyéb természetbeni juttatások egészítettek ki.²⁸ A békési traktusban a vásárhelyi gyülekezet számított a legnagyobbknak, tehát az egyházmegye lelkipásztorai között Fürdei volt a legjobb anyagi helyzetben. Hozzá képest Bökényi szerényebb körülmények között élt, de ha jövedelmüket összevetjük az Alföld más hasonló nagyságú gyülekezeteiben szolgáló lelkészekével, akkor jelentős eltérést nem lehet kimutatni. A lelkészek életmódjával kapcsolatban ez azt jelenti, hogy hasonló életszínvonal volt jellemző a békési egyházmegyében a többi alföldi gyülekezethez képest. A Duna–Tisza között élt katolikus alsópapság esetében hasonló vagyoni színvonalat mutatott ki Bárh János, aki szerint az ilyen jövedelem arra is alkalmas volt, hogy abból komolyabb magánkönyvtárat is összegyűjthessen a plébános.²⁹ Kérdés, hogy a református esperesek hogyan használták fel jövedelmüket műveltségük emelésére. Ehhez először azt kell megnéznünk, milyen volt az iskolázottságuk.

Vizsgált időszakunkban egyedül Bökényi Jánosról nem tudjuk, melyik kollégiumban tanult, ugyanis önéletrajzában nem tér ki erre, és egyelőre a kollégiumok névsoraiban sem sikerült megtalálni a nevét. Azt viszont nem lehet elképzelni, hogy ne tanult volna valamelyik hazai református kollégiumban, hiszen ezek elvégzése nélkül nem szolgálhatott lelkipásztorként. Rajta kívül – ahogyan fentebb már láttuk – az összes esperes Debrecenben tanult, vagyis a békési seniorok szellemi műveltségét alapvetően a debreceni képzés színvonalára határozta meg. Külföldi tanulmányokat viszont már kevesebben folytattak. Újlaskői Lőrinc 1666-ban iratkozott be a franekeri akadémiára. Németalföldi tartózkodása során valószínűleg komolyabb tudományos teljesítményt sikerült elérnie, mert „De liberalitate” címmel értekezést is készített, bár je-

²⁸ TtREL I.29.a.1.

²⁹ Bárh János: *Paptartás a Kalocsai Főegyházmegyében (1738–1849)*, Budapest, MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztika Kutatócsoport, 2019, 177–184.

lenleg ebből a műből nem maradt fenn egy nyomtatott példány sem.³⁰ Olcsai András szintén eljutott Franekerbe, ahol 1715-ben tanult. Nem tudjuk viszont, melyik professzor órájára járt, és milyen eredménnyel végezett.³¹ A többiekhez hasonlóan Vecsei György peregrinációja során Hollandiába jutott el: 1714 és 1718 között Franekerben és Utrechtben járt egyetemre.³² Az esperesek közül végül Füredi Mihály járt külföldön, ő 1724-ben iratkozott be az utrechti akadémiára.³³

Ezek szerint 1686 és 1774 között szolgált 7 esperes közül 4 tanult külföldön is, amely azt jelenti, hogy az egyházmegye vezetői az esetek felében az átlagos lelképászorokhoz képest magasabb képzettséggel rendelkeztek. Nem szabad viszont ezt túlértékelnünk, mert a németalföldi eredményeikről, tudományos teljesítményeikről Újlaskóit kivéve alig tudunk valamit.

Átlagos református értelmiségi létüket mutatja az is, hogy fennmaradt autográf irataikban a Debrecenben is elsajátítható református teológiai műveltségen túl nem említenek olyan szerzőt, szellemi irányzatot, amely a 18. század tudományos életében különösen kimagasló lett volna. 1761-ben Füredi Mihály két lelkészársával, Szőnyi Benjáminnal és Gaál Istvánnal együtt összefoglalta a békési egyházmegye nevében a bábakeresztségről alkotott véleményüket. Érvelésüket a második helvét hitvallás tanításaira alapozták, és kifejtették, hogy a Szentírás ígéitől nem lehet eltérni. Szőnyi, Füredi és Gaál hivatkozott a kárhágói kánonokra is, amely szerint asszony nem keresztelhetett. Véleményük alátámasztására idézték még Szalamiszi Szent Epiphániosz eretnekek ellen írt munkáját (*Panarion*) és Tertullianust is.³⁴ Argumnetumaik nem különböztek a hazai református érveléstől, az egyházatyákra és a helvét hitvallásra való hivatkozás nem mutatja a külföldi tanulmányok hatását.³⁵

A peregrinációban nem résztvevő Szikszai György hasonló szellemi teljesítményt nyújtott. Szikszai 1732-ben összeírta a békési református családfőket, majd belekezdett az egyházközség történetének megírásába. Munkáját ki-

³⁰ Bozzay Réka–Ladányi Sándor: *Magyarországi diákok hollandiai egyetemeken 1595–1918*, Budapest, ELTE Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15), nr. 410; Baráth: Adattár, 49.

³¹ Bozzay: *Magyarországi*, nr. 746.

³² Uo., nr. 713, 1479.

³³ Uo., nr. 1507.

³⁴ TtREL I.1.c.1. Szőnyi Benjámin–Füredi Mihály–Gaál István: *Hódmezővásárhelyi és szentesi lelkészek nyilatkozata keresztelés ügyében Csongrád vármegye számára, sine loco, 1761*.

³⁵ Vö.: Szabadi István: „In casu necessitatis...” A szükségkeresztségről szóló 18. századi rendeletek és a református egyház, in Hermann István (szerk.): *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök emlékezete*, Veszprém, Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltár, 2014, 159–164.

sebb-nagyobb megszakításokkal haláláig folytatta.³⁶ Azon kívül, hogy a gyülekezet érintő eseményeket feljegyezte, egyetlen egyszer lehet annak jelét látni, hogy a történeti kutakodásaihoz a helyben elérhető mezővárosi és egyházi iratokon kívül mást is felhasznált. A hitújítás dél-alföldi eseményeinek megismeréséhez szóról szóra bemásolta egyháztörténeti kéziratába Debreceni Ember Pál közismert egyháztörténetét.³⁷ Tudjuk jól, hogy Ember Pál munkája nagy népszerűsége tette szert a református egyházban, de ez a másolás azt is jelenti, hogy Szikszai vagy nem fért hozzá más szakirodalomhoz, vagy nem is volt rá igénye, hogy még alaposabban utána járjon az eseményeknek.

Olcsai András esetében egy nagyon halvány nyomot találunk arra, hogy a lelkész könyvtárral rendelkezett, amely akár komolyabb szellemi értéket is képviselhetett. 1777-ben Olcsvai Gál András gyomai lelkipásztort megvádolták azzal, hogy édesapja örökségét kisajátította. Az ellene felhozott vádakban az is felmerül, hogy ebben az örökségben könyvgyűjtemény is volt.³⁸ Sajnos a könyvekről nem készült összeírás, így nem tudjuk eldönteni, milyen szellemi értéket jelentettek. Ráadásul egyelőre csak feltételezni tudjuk, hogy Olcsvai Gál egyenesági leszármazottja volt Olcsai Andrásnak.

Az eddig megvizsgáltakból az derült ki, hogy a békési egyházmegyében 1686 és 1774 között szolgált esperesek vagyoni helyzete a Tiszántúlon (Alföldön) élő lelkipásztorok átlagos anyagi körülményeivel egyezett meg, amely elvileg lehetővé tette művelődési célokra kiadások biztosítását, mégis Füredi és Szikszai példái azt bizonyítják, hogy ez az igény nem lépte túl a református ortodoxia határait. Nem tisztáztuk viszont még, hogy az esperesek által kiépített kapcsolatrendszer hogyan befolyásolta egyházi karrierjüket.

Annak ellenére, hogy Újlaskői esperesi működéséről semmilyen hiteles forrásunk nem maradt fenn, azért érdekes őt tükröként a többi espereshez odaállítani, mert komoly kapcsolati tőkével rendelkezett. Martonfalvi György tanítványaként sikerült bekerülnie egy olyan közegbe, amelynek külföldet járt lelkipásztorok voltak a tagjai és tanulmányaik után is intenzív kapcsolatot ápoltak egykori professzorukkal és egymással is. Újlaskői ebben a körben központi figura volt, mert a számára készült ajánlások, dedikációk nagy száma

³⁶ Molnár Ambrus: *Békés pusztulása és újjászületése*, Budapest, Mundus, 1999, 137, 205.

³⁷ *Békési Református Egyházköztség levéltára* (továbbiakban BREL) I.62.a.3. Anyakönyvek. Keresztelési (1783 júl. 28–1795.) és házassági (1783. júl. 30.–1795.) anyakönyv egyháztörténeti feljegyzésekkel.

³⁸ TtREL I.3.f.1. nr. 96. Özv. Peremartoni Ferencné, szül. Gaál Erzsébet testimonálja arról, hogy Olcsvai Gál András gyomai prédikátor hogyan tulajdonította el édesanyja könyveit, melyek testvéreit illették, Debrecen, 1777. augusztus 12.; TtREL I.3.f.1. nr. 107. Oltsvai Gál Dániel levele a superintendenshez, sine loco, 1777. október 14.

azt mutatja, hogy fontos személyiségnek tartották.³⁹ Semmilyen adatunk nincs arra vonatkozólag, hogy ismeretségét fel tudta-e használni esperesi kinevezéséhez, de joggal feltételezhetjük, hogy az informális érdekérvényesítés lehetőségeit kihasználta céljai elérése érdekében. Analóg példa erre a brassói százsz tisztségviselők kapcsolati hálózatának bemutatása, amely azt bizonyította be, hogy a karrierjük elejétől jó kapcsolati tőkével rendelkező lelkészjelöltek későbbi karrierjük során jelentős pozíciókat tudtak megszerezni.⁴⁰

Vele szemben viszont – a források alapján – az összes többi esperes jóval kisebb kapcsolati rendszerrel rendelkezett. Igencsak beszédes adat az, hogy a hungarus albumbejegyzések adatbázisa csak Újlaskói 1667-es inscriptióját ismeri, a többi esperes nem épített ki peregrinusokkal ilyen személyes kapcsolatot.⁴¹ Természetesen elképzelhető, hogy elvesztek a források, de mégiscsak elgondolkodtató, hogy 7 esperesből hatnak egyáltalán nem maradt nyoma annak, hogy külföldi kapcsolatokat épített volna ki.

A kapcsolatok alacsony száma más területen is szembeötlő. Az esperesek hivatali ügyintézéséről alig maradt fenn valamilyen nyom. Olcsai Andrásról tudjuk, hogy 1735-ben és 1736-ban levelezett Baranyai Mihály és Domokos Márton debreceni főbírókkal.⁴² Annak ellenére, hogy Füredi Mihály nemcsak esperes, hanem egyházkerületi főjegyző is volt, alig van annak nyoma, hogy komoly kapcsolatrendszerrel rendelkezett volna. A békési egyházmegye határain kívül mintha nem is tartotta volna a kapcsolatot senkivel. Elképzelhető, hogy sok irat megsemmisült, de jelenleg csak arról van tudomásunk, hogy 1765-ben Marosi Imre debreceni lelkésszel levelezett Szabó István és Pap Kata egyházfegyelmi vétségével kapcsolatban, illetve 1762-ben Nagy István kisújszállási lelkésszel váltott levelet egy temetési ügy kapcsán.⁴³ Meg kell még említenünk, hogy Füredi egyházkerületi főjegyzőként maga vezette az

³⁹ Baráth: *Adattár*, 49.

⁴⁰ Nagy Andor: *Érvényesítési stratégiák a brassói százsz tisztségviselők körében*, doktori disszertáció, Eszterházy Károly Egyetem, Eger, 2019, 49.

⁴¹ *Inscriptiones Album Amicorum* (továbbiakban IAA) 1148.

⁴² TtREL I.1.c.1. Olcsai András békési esperes tudatja Baranyai Mihály debreceni főbíróval, hogy az ágens költségeire 20 forintot küldött. Makó, 1735. jan. 2. Olcsai András tudatja Domokos Mártonnal, hogy a békési egyházmegye 20 forintot küld az ágens fizetésére. Hódmezővásárhely, 1736. január 6.

⁴³ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltára, Hódmezővásárhelyi Levéltár (továbbiakban MNL CsML–HL) XII.6.c.1. Nagy István kisújszállási lelkész levele Füredi Mihály egyházkerületi jegyzőnek, Kisújszállás, 1762. szeptember 15. és Marosi Imre debreceni lelkész levele Füredi Mihály generalis notariusnak, Debrecen, 1765. június 24. Egyházi szervek. A Hódmezővásárhelyi Református Egyház iratai 1717–1980. Anyakönyvi iratok (1717) 1741–1784.

egyházkerület protokollumát, amely azt jelenti, hogy az irat különleges jelentősége miatt egész biztosan napi kapcsolatban kellett állnia a superintendenssel, Vecsei Jánossal.⁴⁴

A békési egyházmegyén belüli kapcsolati háló is nehezen rekonstruálható. 1743-ban betiltották a parciális zsinatok tartását, de azt megelőzően az egyházmegye lelkészei rendszeresen tarthattak tanácskozásokat. Ennek ellenére szinte semmit sem jegyeztek fel ezekkel kapcsolatban a traktus jegyzőkönyvébe. Azt tudjuk viszont, hogy az egyházmegyei számadások átvették a parciális zsinatok szerepét, mert ezekben nemcsak gazdasági ügyekről, hanem az egyházmegye más területeit is érintő kérdésekkel kapcsolatban születtek határozatok, vagyis az esperes vezetésével rendszeresen összeültek az egyházmegye lekipásztorai tanácskozni.⁴⁵ Sajnos viszont az esperesi levéltárban az 1770-es évek előtti ügyekről semmilyen irat nem maradt fenn, ahogy fentebb már említettük a Diploma Leopoldinum másolatán kívül csak egy 1766-ban kiadott helytartótanácsi leirat áll rendelkezésünkre, amely a parókiák összeírásával foglalkozik.⁴⁶

Figyelembe kell viszont vennünk azt, hogy az egyházkerület sem ápolt szoros kapcsolatot a peremvidéknek számító békési egyházmegyével. 1711 és 1774 között az egyházkerületi jegyzőkönyv szerint – ha a békési esperességbe szóló ordinációkat nem nézzük – összesen háromszor foglalkoztak a békési traktussal: 1754-ben Tunyogi József palástjától megfosztott lelkészt gyilkossággal vádolták meg, aki a hatóságok elől Bélzerénden bujkált, ezért felszólították a békési egyházmegyét, hogy Tunyogit szolgáltatassa ki a hatóságoknak.⁴⁷ 1764-ben megintették a békési egyházmegye előljáróit, amiért azok hanyagul készítették el az esperesség állapotáról készített összeírásukat.⁴⁸ 1773-ban Olcsvai Gál András gyomai lelkészt sikkasztás gyanúja miatt felfüggesztették lelkészi szolgálatai alól.⁴⁹ Mindez nem feltétlenül azt jelenti, hogy a békési egyházmegye esperesei nem tartották a kapcsolatot egyházmegyéjük és egyházkerületük tagjaival. Sokkal inkább arról van szó, hogy az írásbeliség még nem volt annyira fejlett, hogy ezekről a kapcsolatokról írásos dokumentum maradt volna fenn. Ezt bizonyítja az alábbi eset is.

A szentesi gyülekezet krónikája többször is arról számolt be, hogy Füredi Mihály személyesen jelent meg a településen jelentősebb egyházi ünnepe-

⁴⁴ Tóth: *Adalékok*, 2, 63.

⁴⁵ TtREL I.29.a.1; Kis: *A Békési-Bánáti*, 134–135.

⁴⁶ TtREL I.29.c.1.

⁴⁷ Tóth: *Adalékok*, 2, 14.

⁴⁸ Tóth: *Adalékok*, 2, 87.

⁴⁹ Tóth: *Adalékok*, 2, 156–157.

ken.⁵⁰ Véleményünk szerint itt annak vagyunk szemtanúi, hogy a protestantizmus ellenes politikai helyzetben a békési egyházmegye esperesei kisebb körre koncentráltak, és a települések valamint az egyházmegye képviselőivel szoros, zárt kapcsolatot alakítottak ki, amelynek következménye több lokális közösség létrejötte lett. Valóban kevés külföldi, esetleg országos kapcsolata volt az espereseknek, de hatékony működésükhöz nem is erre volt szükségük. A 18. században azt kellett elérniük, hogy az egyházmegye belső struktúrája jól működjön, kifelé nem volt életbevágó teológiai problémákról vagy politikai kérdésekről levelezni.

Összefoglalva a következőket lehet megállapítani: a békési egyházmegyében 1686 és 1773 között szolgált esperesek életmódja a kor viszonyaihoz képest elfogadható volt, az esperesek olyan gyülekezetekben szolgáltak, amelyek biztos megélhetést tudtak a számukra biztosítani. Stabil anyagi helyzetüket viszont nem használták fel kiemelkedő szellemi tevékenység végzésére, mind a külföldön tanult, mind a domidoctus csoport beérte a református műveltség átlagos szintjével. Kapcsolati hálózatuk ennek megfelelően alapvetően az egyházmegyére koncentrálódott, amely elegendő volt ahhoz, hogy egyházi karrierjük kiteljesedjen, viszont kiemelkedő szellemi produktumot nem is hoztak létre.

RÖVIDÍTÉSEK

BREL – Békési Református Egyházközség levéltára

BREL I.62.a.3. Anyakönyvek. Keresztelési (1783. júl. 28. – 1795.) és házassági (1783. júl. 30 – 1795.) anyakönyv egyháztörténeti feljegyzésekkel.

IAA – Inscriptiones Album Amicorum, <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/>

MNL CsML–HL – Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltára, Hódmezővásárhelyi Levéltár

MNL CsML – HL XII.6.c.1. Egyházi szervek. A Hódmezővásárhelyi Református Egyház iratai 1717–1980. Anyakönyvi iratok (1717) 1741–1784.

RMK – Szabó Károly: *Régi magyar könyvtár*, 1–3, Bp., MTA, 1879–1898.

TtREL – Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (Debrecen)

TtREL I.1.a.2-5. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek 1567–1989, 2–5, 1567–1782.

TtREL I.1.c.1. Püspöki Hivatal irata. Igazgatási iratok 1708–1980.

⁵⁰ Takács Edit (közread.): *A szentesi református eklezsia története 1700–1825*, Szentes, NKA, 2001, <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image1/nagy/036.JPG> (Letöltés: 2020. február 24.)

- TtREL I.3.f.1. Kormányhatósági iratok. Instanciák 1714–1787.
 TtREL I.29.a.1. Békési egyházmegye iratai. Jegyzőkönyvek. Közgyűlési jegyzőkönyv (1712–1778) omniáriummal 1696–1809.
 TtREL I.29.c.1 Békés-bánati egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok. Egyházi törvények, szervezet 1734–1904; Országgyűlési törvénycikkek 1790–1845; Királyi és kormányrendeletek, pátensügy 1691–1904.
 TtREL I.29.f.1. Békés-bánati egyházmegye iratai. Felsőbbhatósági rendeletek 1606–1768.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BARÁTH Béla Levente: *Adattár Martonfalvi György peregrinus diákjairól*, Debrecen, Harsányi András Alapítvány, 2001.
 BARÁTH Béla Levente: *Martonfalvi György (1635–1681) munkásságának jelentősége a Debreceni Református Kollégium és a magyar peregrináció történetében*, Debrecen, Harsányi András Alapítvány, 2000.
 BARCSA János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*, 2, Debrecen, Debrecen szabad kir. város Könyvnyomda Vállalata, 1908.
 BÁRTH János: *Paptartás a Kalocsai Főegyházmegyében (1738–1849)*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia–Eötvös Loránd Tudományegyetem Lendület Történeti Folklorisztika Kutatócsoport, 2019.
 BOZZAY Réka – LADÁNYI Sándor: *Magyarországi diákok hollandiai egyetemeken 1595–1918*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15).
 DEBRECENI EMBER Pál: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. Botos Péter, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2009.
 DIENES Dénes: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület története a kezdetektől a Türelmi Rendeletig*, Sárospatak, Hernád, 2017.
 DURKÓ Antal: *Békés nagyközség története*, Békés, Petőfi Nyomda, 1939.
 KESZEG Anna: Gyöngyössi János. Önéletrajz, karrier, családtörténet, in: Jakab Albert Zsolt–Keszeg Anna–Keszeg Vilmos (szerk.): *Emberek, életpályák, élettörténetek*, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2007, 81–107.
 KIS Bálint: *A Békési-Bánati Református Egyházmegye története (1836)*, Békéscsaba–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár–Békés Megyei Levéltár, 1992.
 MOLNÁR Ambrus: *Békés pusztulása és újjászületése*, Budapest, Mundus, 1999.
 NAGY Andor: *Érvényesülési stratégiák a brassói százsz. tisztségviselők körében*, doktori disszertáció, Eszterházy Károly Egyetem, Eger, 2019.
 NAGY László–Cs. SZABÓ István: A Békési Református Egyházmegye múltja és jelene, in: Havassy Péter (szerk.): *Világnak világa. Egyházak a Körösök vidékén*, Gyula, Erkel Ferenc Múzeum, 2000, 51–65.

- PRESZTÓCZKI Zoltán: *Hódmezővásárhelyi református prédikátorok és lelkipásztorok almanachja 1569-től a legújabb időkig*, Szeged, Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, 2019.
- RÁCZ Károly: *A zárandi egyházmegye története*, Arad, Réthy nyomda, 1880.
- SZABADI István (szerk.): *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium levéltárában*, 1, Debrecen, TITRE, 2013.
- SZABADI István: „In casu necessitatis...” A szükségkeresztségről szóló 18. századi rendeletek és a református egyház, in: Hermann István (szerk.): *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök emlékezete*, Veszprém, Magyar Nemzeti Levéltár, 2014, 159–164.
- SZEGEDI Károly: *A békési reform. egyházban szolgált lelkipásztorok*, Békés, Báró Dreschel Géza, 1904.
- SZIRBIK Miklós: *Makó városának leírása 1835–1826*, Makó, Makó Város Tanácsa, 1979.
- SZÖLLŐSI Antal: A makói református egyház története, Makó, Szirbik Miklós Társaság, 2000.
- SZÖNYI Benjámin–FÜREDI Mihály–GAÁL István: *Hódmezővásárhelyi és szentesi lelkészek nyilatkozata keresztelés ügyében Csongrád vármegye számára, sine loco*, 1761.
- TAKÁCS Edit (közread.): *A szentesi református eklezsia története 1700–1825*, Szentés, NKA, 2001, <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image1/nagy/036.JPG>
- TÓTH Endre: *A tiszántúli egyházkerület igazgatásának és az esperesi egyházlátogatásnak rendje 1762-től*, Debrecen, Református Theológiai Akadémia, 1964.
- TÓTH Julianna: *A békési református gyülekezet küzdelmes századai*, Békés, 2002.
- TÓTH Levente: Háromszék református egyházi elitje a 19. században, in: Novák Csaba Zoltán (szerk.): *Eliték Háromszéken a 19–20. században*, Csíkszereda, Pro-Print, 2015, 32–57.
- TÓTH Levente: Lelkészek életkörülményei a Kükküllői Egyházmegyében, in: Buzogány Dezső–Kovács Mária Márta–Ősz Sándor Előd–Tóth Levente (szerk.): *A történelmi Kükküllői Református Egyházmegye egyházközösségeinek történeti katasztere*, 4, Kolozsvár, Koinónia, 2009, 7–21.
- TÓTH Sámuel: *Adalékok a Tiszántúli Ev. Reformált Egyházkerület történetéhez*, 2, A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület II–IV. jegyzőkönyveiből kivonatolva, Debrecen, Városi Nyomda, 1894.
- UGRAI János: A peregrináció forgandó: a kései peregrináció arányai és árnyai – a sárospataki példa, *Gerundium* VIII. évf. 2017/1, 190–201.

ABSTRACT

Ádám Hegyi: *Cultural Education and Lifestyle of Deans in the Reformed Diocese of Békés between 1686 and 1774*

Between 1686 and 1774, a total of 7 deans served in the Reformed Diocese of Békés: Lőrinc Újlaskói, István Szalontai, János Bökényi, András Olcsai, György Vecsei, Mihály Füredi, György Szikszai. We present the lifestyle and cultural education of the deans through an analysis of their formal education, financial situation, and social network. The sources lead to the conclusion that the deans served in communities that could provide a secure income for them. However, they did not take advantage of their sound financial situation to carry out prominent intellectual activities; their need for culture could be considered average. Their social networks were basically limited to the diocese.

Keywords: Calvinist religious life, Reformed Diocese of Békés, cultural network, Reformed deans

KÖTETÜNK SZERZŐI

Buzogany Dezső (PhD), református teológus-lelkész, a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző és Zeneművészeti Karának egyetemi tanára. Kutatási területei: reformáció, 17. század, 20. század.

dezsobuzogany@gmail.com

Czeplédi Sándor (PhD), a Károli Gáspár Református Egyetem adjunktusa. Kutatási területei: neveléstörténet, emlékeztörténet, történelemtanítás szakmódszertana.

czegsand@gmail.com

Czibere Károly, közgazdász-szociálpolitikus, Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének címzetes egyetemi tanára, szaktanácsadó. Kutatási területe a szociális szabályozás.

czibere.karoly@kre.hu

Csorba Dávid (PhD), irodalomtörténész, teológus, a Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézet Reformáció Öröksége Műhelyének tudományos főmunkatársa és a Sárospataki Református Teológiai Akadémia főiskolai docense.

csdavid75@gmail.com

Domokos Andrea (PhD, dr. habil.), az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának és a Károli Gáspár Református Állam- és Jogtudományi Karának intézetvezető egyetemi tanára. Kutatási területei: büntetőjog, kriminológia.

domokos.andrea@kre.hu

Gudor Kund Botond (PhD), történész, református lelkipásztor Gyulafehérváron, a Nagyenyedi Református Egyházmegye esperese.

gudorbotond@yahoo.com

Hegyi Ádám (PhD), történész, a Szegedi Tudományegyetem egyetemi adjunktusa. Kutatási területe: református egyház története a 18. században.

hegyi@bibl.u-szeged.hu

Homicskó Árpád Olivér (PhD, dr. habil.), habilitált egyetemi docens, a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának nemzetközi és tudományos dékánhelyettese, a Munkajogi és Szociális Jogi Tanszék Tanszékvezető-helyettese.

homicsko.arpad@kre.hu

Kolumbán Vilmos József (PhD), református teológus-lelkész, a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet egyetemi tanára és rektora. Kutatási területe a 18. századi magyar református teológia-, liturgia-, és iskolatörténet.

vkolumban@proteo.hu

Lukács Olga (PhD), történész-református lelkész, a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző és Zeneművészeti Karának egyetemi docense. Kutatási területe: egyháztörténelem.

lukacs.o@yahoo.de

Makkai Béla (CSc), történész, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Karának egyetemi docense. Kutatási területe: a perem-magyarország és a szomszéd népek kapcsolata.

makkai.bela@kre.hu

Oláh Róbert (PhD), régi könyves könyvtáros, a Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményeinek tudományos igazgatóhelyettese. Kutatási területei: művelődéstörténet, egyháztörténet, irodalomtörténet.

lapishydius@gmail.com

Ősz Sándor Előd (PhD), református teológus-lelkész, az Erdélyi Református Egyházkerület Levéltárának főlevéltárosa. Kutatási területei: református intézménytörténet, értelmiségi életpályák, reformátori teológia erdélyi és magyarországi recepciója, könyvtörténet.

osz_elod@yahoo.com

Pethő Sándor (PhD, dr.habil.), filozófus, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Filozófia Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára. Kutatási területei: politikai filozófia, államelmélet, vallástudomány.

petho.sandor@kre.hu

Petróczi Éva (PhD, dr. habil.), irodalomtörténész, ny. egyetemi intézetvezető. Kutatási területe: magyar és angolszász puritán irodalom.

petroczi60@gmail.com

Püsök Sarolta (PhD), református teológus-lelkész, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző és Zeneművészeti Karának egyetemi docense. Kutatási területe a rendszeres teológia.

pusoksarolta@gmail.com

Siba Balázs (Phd, dr. habil.) református teológus-lelkész, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Valláspedagógiai és Pásztorálpszichológiai Tanszékének habilitált egyetemi docense.

siba.balazs@kre.hu

Sipos Gábor (PhD, dr. habil.), történész, a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem professor emeritusa, a Magyar Történeti Intézet óraadó tanára. Kutatási területei: kora újkori magyar művelődéstörténet, azon belül református egyháztörténet, könyvtártörténet, nyomdatörténet.

gsipos13@gmail.com

Szabadi István (PhD, dr. habil.), a Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár igazgatója, a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézetének egyetemi docense.

Szabó András (PhD, dr. habil., DSc), irodalomtörténész, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Karának professzor emeritusa és a komáromi Selye János Egyetem Tanárképző Karának egyetemi tanára. Kutatási területe a magyar reformáció és késő humanizmus irodalma.

szabo.andras@kre.hu

Szabó Előd (PhD), református teológus-lelkész, a Tatai Református Egyházközség lelkipásztora és a Pápai Református Teológiai Akadémia intézetvezető főiskolai docense. Kutatási területe a Dunántúli Református Egyházkerület története.

szaboelod75@gmail.com

Szabó Zsolt (PhD, dr. habil.), jogász, a Károli Gáspár Református Egyetem Állam és Jogtudományi Karának egyetemi docense. Kutatási területei: alkotmányjog, parlamenti jog.

szabo.zsolt@kre.hu

Szatmári Judit (PhD), történész-levéltáros, a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének levéltárosa. Kutatási területe a 18–20. századi protestáns egyháztörténet.

szjudit1848@gmail.com

Szőcsné Gazda Enikő (PhD), néprajzkutató, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum muzeológusa.

Szűcs Ferenc (PhD), református teológus, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának professor emeritusa. Kutatási területe: rendszeres teológia.

drferencszucs@gmail.com

Tóth Gergely (PhD), történész, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet tudományos munkatársa. Kutatási területei: kora újkori magyarországi történetírás; magyarországi neolatin irodalom; Bél Mátyás és Révay Péter munkássága.

toth.gergely@btk.mta.hu

A sorozat eddig megjelent kötetei:

A sorozat eddig megjelent kötetei:

1. HIT 2018, szerk. Kiss Réka - Lányi Gábor, Bp.,
Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI RÖM - HTK ETKI,
L'Harmattan, 2019, 482 pp.

2. Vértelen ellenreformáció, szerk. Csorba Dávid, Bp.,
Károli Gáspár Református Egyetem,
ETKI RÖM - HTK ETKI, 2020, 310 pp.